

FEKETE KÁROLY

Csikesz Sándor

(1886–1940)

Életútja

Csikesz Sándor a debreceni Tisza István Magyar Királyi Tudományegyetem Hittudományi Karának egyik legnagyobb koncepciójú és legtevékenyebb alakja volt a XX. század első felében. Drávafokon született 1886. január 8-án. Apja, id. Csikesz Sándor a falu református tanítója volt, anyja Csath Emília.

Középiskolai tanulmányait Siklóson kezdte és Kecskeméten folytatta. Kecskeméti gimnáziumi éve alatt nyílt ki tudományos érdeklődése. Több nyertes pályadíjjal,¹ emlékbeszéddel² hívta fel magára tanárai figyelmét. Aktív tagja volt az önképzőkörnek, amelynek elnökévé is megválasztották.³ Érettségi vizsgáját 1904. június 22-én tette le a Kecskeméti Református Főgimnáziumban.⁴

A kecskeméti Jogakadémiára iratkozott be 1904-ben, de hamar átjelentkezett a Budapesti Református Teológiára. Tanpályája egésze alatt kiváló diák volt. Különösen vonzódott a bibliai nyelvekhez, de szinte minden teológiai szakterületen írt dolgozatokat, pályatételeket.⁵ Aktívan vezette a teológia önképzőkörét.

A kecskeméti Jogakadémiára iratkozott be 1904-ben, de hamar átjelentkezett a Budapesti Református Teológiára. Tanpályája egésze alatt kiváló diák volt. Különösen vonzódott a bibliai nyelvekhez, de szinte minden teológiai szakterületen írt dolgozatokat, pályatételeket.⁵ Aktívan vezette a teológia önképzőkörét.

1 „Párhuzam a drámai és epikai jellem között”, a Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője 1901/02, 86–87., „Adassék elő Erdély különválásának története és történelmi jelentősége”, a Kecskeméti Református Jogakadémia Évkönyve. Kecskemét, 1902/03, 61–62., „Az ötvenes évek hazafias allegóriái”, a Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője, Kecskemét, 1903/04. 92–94.

2 „A protestantizmus, mint a magyar nemzeti törekvések támogatója”, a Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője. Kecskemét, 1902–1903, 55.

3 A Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője, Kecskemét 1902/03. 54., 56. „A szépből eredő érzelem” című esztétikai értekezését megörökítették az önképzőkör érdekműködésében is. A Kecskeméti Református Főgimnázium Értesítője. Kecskemét, 1903–04, 91.

4 Csikesz Sándor önéletrajza, 1922. október 31., TtREK R 4121. (továbbiakban: Csikesz Sándor 1922), 1.

5 Csikesz Sándor: Joáb, bibliai jellemkép, [é. n.] TtREL I.26.1., „Jézus születésének története, Lukács evangéliuma alapján exegetálva s összevetve a Máténál és az apokrifus evangéliumoknál található tudósításokkal”, „A baptisták hitvallásának és szervezetének evangéliumi bírálata”. Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület Teol. Akadémiájának értesítője, Budapest, 1907/08, 21.

Energiájából arra is telt, hogy diákként négy éven át végzett prédikációs szolgálatokat Csepelen⁶, és kiegészítőként tanított a tanítóképzőben. Az 1907/08. tanévben társai szénioroknak választották, akik az ő indítványára mozgalmat indítottak egy protestáns teológiai konferencia, illetve Protestáns Theologus Szövetség létrehozására.⁷

Lelkészképesítő vizsgáit (1908 szeptemberében és 1910 szeptemberében) jeles eredménnyel tette le.⁸ A két vizsga között a berlini egyetemen volt ösztöndíjas hallgató, ahol Strack és Kaftan professzorok mellett Adolf von Harnack előadásait is hallgatta. Harnack szemináriumában egy féléven keresztül együtt dolgozott Barth Károllyal.⁹ Ezt követően Ernst Troeltschnél tanult Heidelbergben. Hazatérése előtt ellátogatott Hollandiába és Olaszországba is. Elzarándokolt Párizson keresztül a genfi Kálvin-ünnepségekre is, ahol naplójába jegyzett vallomása szerint: „*Genfben Kálvin ünnepén köteleztem el belsőmben magam, hogy az Úr ügyét a magyar szent ügygel egy gyülekezet boldogításában a nagy Kálvin szellemében munkálom.*”¹⁰

Rövid ideig segédlelkész volt Cegléden, ahol a Ceglédi Állami Főgimnázium és Polgári Iskola vallástanára volt. Belmissziói lendülettel fiú- és leányegyesületet indított, vallásos estélyeket szervezett, kézimunkaórákat rendszeresített, valamint a külvárosiak és a tanyasiak számára is egyházi alkalmakat szervezett.¹¹ Megindította az *Egyházi Értesítő* című lapot.

Csikesz Sándort 1911. március 19-én az ormánsági Kiscsány-Oschró reformátusai választották meg lelképásztoruknak. Állását 1912. február 1-jén foglalta el. Kemény munka várt itt Csikeszre, mert erre a tájra akkoriban a kivándorlás, az egykézés, vagyis az elnéptelenedés volt a jellemző. Kodolányi így örökölte meg Csikesz lesújtó kritikáját: „*Pogányok ezek fani öcsém. Pogányok, mint az avarok meg a honfoglalás idején voltak. Puha, ijedős papnak nincs becsülete közöttük. Az erőt tisztelik, meg az igazságot. A kettőt együtt legkivált.*”¹²

Csikesz minden energiáját a gyülekezetépítésbe és az igehirdetői munkába fektette,¹³ de nem hanyagolta el a gyakorlati teendőket sem: parókiát építtetett, templomot és iskolát renováltatott, orgonát és harangot csináltatott (1913). Kezdeményezésére 1914-ben Fogyasztási és Hitelszövetkezet alakult Kiscsány-Oschrón.¹⁴

6 A Dunamelléki Ev. Ref. Egyházkerület Teol. Akadémiájának értesítője, Budapest, 1907–08, 11–12.

7 I. m., 20–21.

8 Csikesz Sándor 1922, 1.

9 Csikesz Sándor: Az igehirdetés elmélete, előadása alapján jegyzetelte Jánosi Gábor, 1933/34 I. félév TtREK R 5590. 41.

10 Czeglédy Sándor: Csikesz Sándor emlékezete. Debrecen, 1944, 4. = Czeglédy Sándor: Csikesz Sándor emlékezete – egy fél évszázad távlatában, ThSz ú.f. 33 (1990)/4, (továbbiakban: Czeglédy Sándor 1944), 226.

11 Csikesz Sándor 1922, 1.

12 Kodolányi János: Süllyedő világ, Budapest, 1965, 518.

13 Barcza József: A magyar református lelkészszemély a két világháború között. Száz éve született Csikesz Sándor, ThSz ú.f. 29 (1986)/3, 175–180.

14 Uo.

Ugyancsak 1914-ben lett az Országos Református Lelkészegyesület (ORLE) titkára, majd 1915-től az ORLE ügyvezető titkára. Számos előadást tartott az egyházi élet megújításáról gyülekezeti és országos konferenciákon.¹⁵ 1922-től szervezte az ORLE közgyűléseit és konferenciáit, hogy aztán élete végéig munkálja az egyházi közélet elevenné tételét.

Az első világháború alatt tábori lelkészi szolgálatra irányították 1914 novemberétől. Munkaterülete a Bécsi Katonai Parancsnoksághoz tartozó csapatok és kórházak lelkigondozása volt.¹⁶ Imádságos könyvet írt katonák számára, Soltész Elemér későbbi tábori püspökkel együtt több tízezer énekeskönyvet nyomtatott számukra. Szolgálati során 1915 októberétől járt az orosz, az olasz és a román harctéren is. 1918. december 13-án szerelt le.¹⁷ Frontszolgálata szüneteiben, az 1917–1919-es esztendőkből a budapesti egyetemen keleti és görög nyelvészeti előadásokat hallgatott.¹⁸ A *Baranyai Kálvinista Lobogón* kívül több publikációja jelent meg a *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapban* és a *Lelkészegyesületben*.

Csikesz Sándornak az ORLE-ban és az Országos Presbiteri Szövetségben végzett koncepciózus munkáját ismerve Baltazár Dezső tiszántúli püspök arra szemelte ki, hogy minden kari tanácsi ellenvetéssel szemben, 1921-től a Debreceni Lelkészképző Intézet tanára legyen. Csikesz népes családjának eltartása és lakhatása érdekében nem vált meg lelkészi állásától, hanem tömbösítve tanított és ingázott Debrecen és Csányoszró között.

Amikor 1923. április 23-án megkapta nyilvános rendes egyetemi tanári kinevezését a Debreceni Tudományegyetem Teológiai Karára, akkor az volt a feltétel, hogy Debrecenbe kell költöznie. Csikesz még két évig ingázott Kiscsányoszró és Debrecen között. Lelkészi állásáról 1924. december 31-jével mondott le.¹⁹

A Gyakorlati Teológiai Tanszéken az egyházszónoklattant (homiletika), az egyházszertartástant (liturgika) és a valláspedagógiát (katechetika) tanította. Csikesz átfogó, nyomtatásban is megjelent összefoglaló munkákat nem írt. Kéziratai-

15 Jelentős dokumentuma ennek az időszaknak az ORLE 1917. évi közgyűlésén kezdeményezett és 1918-ban megalkotott, de a Tanácsköztársaság idején megsemmisített „Egységes politikai, kulturális, szociális és gazdasági program a magyar kálvinizmus részére” című irat, amelynek tervezetét Csikesz készítette. 1925-ben azonban megjelent.

16 Körzetébe tartoztak Bécs városa és hadikórházai, valamint az egész II. Hadtesthez tartozó összes hadikórház.

17 Csikesz Sándor 1922, 2.

18 Czeglédy Sándor 1944, 7.

19 A Debreceni Egyetem Hittudományi Karának (továbbiakban: DE HTK) 1923/24. évi Jegyzőkönyve. – 1923. november 15. III. rendes ülés 74. szám: Csikesz különleges családi viszonya miatt Kiscsányoszróról minden második héten dupla óraszámú kívánt órát tartani, amit a kar tagjai nem láttak jónak. Az 1924. november 15-én tartott IV. rendes ülés 94. száma alatt jelenti ki Csikesz, hogy egyetemi tanszékét tartja meg és lemond lelkészi állásáról.

ból, gyorsírással megörökített előadásaiból és igehirdetéseiből halála után tanítványai rendeztek sajtó alá néhány kötetet.²⁰

Robusztus kinézete gyenge diákjai számára nyomasztó volt, a tehetségeknek pedig támasz. Szigorúsága éppúgy legendás volt, mint atyai-pártfogói habitusa. Tizenhét évi professzorsága alatt huszonegyen doktoráltak nála.²¹ Juhász Géza irodalomtörténész írta Csikesz tanári munkájára emlékezve: „*Sok indulatos diákpanaszt hallottam rá. A vádaskodók nem ismerték az ő mértékét, az ő célját. A pomológusoktól és tajtékpipa-gyűjtőktől akarta a lelkészi kart megtisztogatni. Legkülönb tanítványai kezdetől rajongtak érte, s minél többször teszi őket próbára az élet, annál inkább érzik, hogy a szigorú Csikesz Sándornak volt igaza. Ki a hivatott tanár, nem könnyű kérdés. Egy mérték van rá csalhatatlan: az, akit legkiválóbb diákjai szeretnek legjobban.*”²²

Csikesz debreceni évei alatt a Kollégium levéltárosa is volt. Debrecenbe költözésével egy időben, 1925-ben indult el az általa szerkesztett *Theologiai Szemle* című tudományos folyóirat.²³

A Református Konvent küldöttjeként jelentős egyházdiplomáciai tevékenységet fejtett ki úgy is, mint a Protestantischer Weltverband²⁴ és az Internationaler Christlicher Presse Verein magyarországi képviselője. 1926-ban részt vett a Protestáns Világszövetség drezdai, 1930-ban a zürichi²⁵ és elberfeldi ülésén, 1932-ben a stockholmi protestáns nagygyűlésen még bizottsági elnöki feladatot is kapott²⁶. A Nemzetközi Keresztyén Sajtószövetség gyűlésén 1928-ban járt Kölnben, 1934-ben a Nemzetközi Belmissziói és Diakóniai Szövetség nagygyűlésén

20 Csikesz Sándor Emlékkönyvek I–V. kötet. Szerkesztette: dr. Módos László, Debrecen, 1940–1943. Különösen is az 1., a 3. és az 5. kötet tartalmazza a Csikesz-hagyaték egy részét (továbbiakban: Csikesz Emlékkönyvek I–V.)

21 Csikesznél doktoráltak: Filep Gusztáv, báró Podmaniczky Pál, Dancsházy Sándor, Enyedy Andor, Gaudy László, Ferenczy Károly, Incze Gábor, Ráczy Béla, vitéz Bogár János, Szabó Zoltán, Benedek Sándor, Patay Lajos, Nagy Sándor, Illyés Endre, Nagy Sándor Béla, Bartha Tibor, Horváth Jenő, Gál Lajos, Kathona Géza, Kiss Tihamér, Erdei Mihály. Lásd Incze Gábor: Csikesz Sándor. Emlékbeszéd ORLE konferencián 1940-ben. Csikesz Emlékkönyvek II., 8.

22 Csikesz Emlékkönyvek I., 7.

23 Fekete Károly: A Theologiai Szemle a magyar teológiai gondolkodás történetében – református szemmel, ThSz ú.f. 49 (2006)/1, 38–43.

24 A Protestáns Világszövetség egyes bizottságaiban elhangzott beszédei megjelentek a Protestantische Rundschau-ban. 1928-ban Benedek Zsolt zsinati főtanácsossal együtt szervezte meg Csikesz a Protestáns Világszövetség budapesti és debreceni gyűlését.

25 A kappeli kiránduláson mondta el „Zwingli emlékezete” című beszédét 1930. október 7-én. Megjelent: Csikesz Sándor: Zwingli emlékezete, Lelkészegyesület, 1930. október 18. 330. – A Zwingli halálának 400. évfordulóján, 1931-ben rendezett ünnepségsorozaton is Csikesz képviselte a Magyar Református Egyházat, ahol szintén emlékbeszédet mondott. A debreceni Zwingli-ünnephez lásd Csikesz Sándor: Miért szereti Zwinglit a magyar református nép? Elhangzott Zürichben 1931. október 10-én, TtREL I.26.1. 1.

26 Csikesz Sándor: Úti jegyzetek a protestáns világkonferenciáról, 1932, TtREL I.26.1.

tartott előadást²⁷, Delftben pedig megkoszorúzta Orániai Vilmos sírját és Hemmenben emlékbeszédet mondott.²⁸ 1929-ben Speyerbe vezette a magyar lelkész-küldöttséget.

Egész életére nagy hatással volt szentföldi utazása 1929-ben, amikor ellátogatott Egyiptomba, Kis-Ázsiába és Palesztinába.

Nemzetközi megbízatásain túl más tisztségeket is betöltött. Tagja volt a Második Lelkészképesítő Bizottságnak, a Debreceni Kollégium Felsőoktatási Tanácsának, a Konventi Vallástanári Bizottságnak, a Kálvineum Református Lelkeszi Árvaház Igazgatótanácsának, az Országos Református Jóléti Társulat Igazgatóségának, a Debreceni Tisza István Tudományos Társaságnak, az Egyetemes Konvent Sajtó, Műemlék, Levéltári és Parókiális Könyvtár Bizottságának, a Magyar Protestáns Irodalmi Társaság igazgatóválasztmányának, és alelnöke volt a Tiszántúli Egyházkerület Diakonissza Bizottságának.

Teológiai tanársága alatt kétszer viselte a hittudományi kar dékáni címét (az 1925/26. és az 1933/34. tanévben), az 1937/38. tanévben pedig a Debreceni Egyetem rektorává választották.

Csikesz tudományos felkészültségéért és a kor tudományos életében betöltött szerepéért 1934-ben megkapta a Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Evangélikus Hittudományi Karának honoris causa doktori címét, rektori évében (1937/38) vette át az észt államfőtől az észt–magyar művelődési kapcsolatok fejlesztése terén kifejtett fáradozásaiért az Észt Fehércsillag Érdemrend középkeresztjét.²⁹

Az 1937/38. tanévben a Református Kollégium és a Debreceni Egyetem együtt ünnepelte meg a Kollégium fennállásának 400. évfordulóját. A jubileumi ünnepségek előkészítő bizottságának előadója Csikesz Sándor volt, aki már 1935-ben kezdeményezte a méltó ünnepség megrendezését. Juhász Géza jellemzése szerint: Csikesz „szinte rejtelmes rajongással szerette a leglegendásabb magyar iskolát. Világraszóló fényvel akarta négy százados jubileumát megünnepelni. Világfordulat kellett hozzá, hogy meggátolja terve megvalósulását. Még így is múlhatatlan alkotásokkal, kezdeményekkel írta be a nevét az Alma Mater történetébe.”³⁰

Baltazár Dezső püspök bizalmát és támogatását élvezve Csikesz jelentős állami támogatást szerzett, így maradandó létesítmények születtek, illetve nagy beruházások kezdődtek el a nevezetes esztendő alkalmából: Diakonisszaképző

27 A Protestantische Rundschau 1934. októberi számának ismertetése: TtREL I.26.1. 13., Megjelent a Posener Evangelische Kirchenblatt 1935. januári számában is. Csikesz Sándor: Protestánsok a magyar állami élet vezetésében. Elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934 júliusában, TtREL I.26.1.

28 Csikesz Sándor életrajza, n. n., é. n. TtREK R 4122. 5. és Csikesz Sándor: Orániai Vilmos emlékezete, elhangzott Hemmenben a Protestáns Világszövetség gyűlésén, 1934 júliusában, TtREL I.26.1.

29 DE HTK 1937/38. Jkv. – 1938. január 11. VI. rendkívüli ülés, 141. szám, 1938. január 21. VII. rendes ülés, 161. szám.

30 Juhász Géza: Csikesz Sándor 1886–1940 – Megemlékezés. In: Csikesz Emlékkönyvek I., 7.

Intézet,³¹ Egyetemi templom, művészeti alkotások, tudományos kollégiumtörténeti kötetek kiadása Révész Imre szerkesztésében és ismeretterjesztő céllal Zsigmond Ferenc műveként.

Ekkor kerültek azok a szobrok az egyetem előtti térre, amelyek a Debrecenhez kötődő négy jeles reformátor alakját idézik meg: Melius Juhász Pétert, Huszár Gált, Komáromi Csipkés Györgyöt és Szenci Molnár Albertet. Az elsőként felavatott szobor a Meliusé volt (1933/34. tanév), a többi avatása 1939. április 27-én követte.

Csikesz Sándor 1940. február 18-án bekövetkezett halálakor 54 éves volt. Tizenhét évi egyetemi tanársága alatt nem volt az egyetemen olyan reformmozgalom, építés vagy újjáépítés, amelynek ne lett volna bátor élharcosa.

Csikesz tudományszemléletéről

„Gyökeres keresztyén humanizmusa, európai látóköre és mélyreható történelmi műveltsége különösképpen alkalmassá tették őt arra, hogy az ősi universitas-eszmét, amelynek pedig a kor praktikizmusában, technicizmusában és államtalálásra való törekvéseiben olyan veszedelmes ellenfelei támadtak – mind karközi viszonylatban, mind pedig kifelé nagy lelkesedéssel és meggyőző erővel képviselje.”³²

Egyházas kálvinizmusában harmonikus egységbe illeszkedett a bibliás keresztyénség és a vallástudományi teológia pozitívizmusa, valamint a református hitvallásos elvhez társuló építő jellegű tudományosság.

Ez az építő jellegű tudományosság azonban semmiképpen sem volt sekélyes! Sőt: tervszerű és céltudatos teológiai munkára ösztönzött.

Csikesz tudományfelfogásának legfontosabb vonása, hogy a tudományos felkészülést csak a maga komplexitásában tudta elképzelni: vallja a teológiai tudomány egységét és egyháziasságát, s ennek alapján alakult ki átgondolt lelkész- és egyházképe. *„A teológiai tudomány minden disciplinája tartozik tekintettel lenni az empirikus egyházra és tartozik ezt az empirikus egyházat ideális egyházzá fejlődésében elősegíteni.”³³* *„Kiterjeszkedünk minden teológiai tudományágra, sőt a filozófia és paedagogia határkérdéseire is, hiszen lelkési státusunkból minden disciplina részére szép számú érdeklődő csoportosul. [...] A bibliai tudományok s a gyakorlati teológia tudománya a teológiai tudományok oltárának két kiemelkedő szarva, melyeknek megragadása, el nem bocsátása minden hűséges lelkipásztori életet meggazdagíthat s eredményesebbé tehet.”³⁴*

31 Csikesz Sándor beszéde a debreceni diakónusképző megnyitására, 1933. nov. TtREL I.26.1. 2.: *„Ezt a diakónusképző intézetet, mint egyházunk régi adósság letörlesztését a Kálvini alapok és az evangéliumi fundamentum felé határozott, céltudatos és következetes lépéssorozatot tekintjük.”*

32 Czeglédy Sándor 1944, 9.

33 ThSz 5 (1929)/1–3, 190.

34 Csikesz Sándor: Beköszöntő, ThSz 1 (1925)/1, 4.

Csikesz Sándor professzor, mint a tudományszervezés és a református tudománypolitika erős egyénisége ilyen megfontolásból hozta létre debreceni kartársai segítségével azt a teológiai műhelyt, ami a *Theológiai Szemle* körül alakult 1925-től kezdve. Mindezt egy olyan időszakban tette, amikor a teológiai intézmények szinte mindegyikében generációváltás zajlott, és egy igen intenzív teológiai irányváltás ment végbe egyházunkban. „*Hú tükre csaknem két évtized magyar protestáns teológiai szellemének. [...] Nemcsak az idős, de a fiatalabb és egészen fiatal theologus nemzedék is szóhoz jutott e tizenhat évfolyam hasábjain s ma már teológiai profeszorok, vallásatanárok és más felelősségteljes állásban lévők mindazok, akiknek első zsenyéje, doktori disszertációja, teológiai akadémiai magántanári értekezése, próbaelőadása vagy más kisebb-nagyobb tanulmánya, könyvismertetése elsőnek a Theológiai Szemle hasábjain látott napvilágot.*”³⁵

Csikesz nem a csoportérdekeket, nem a kegyességi érdekeket tartotta szem előtt, hanem önálló és új utat kívánt járni tudományos elkötelezettséggel és függetlenséggel. A *Theológiai Szemle* ezzel az irányultsággal nem akarta szaporítani a szekértáborok számát, de lefedett egy hiányterületet, amellyel mint tudományos orgánium, kegyességi körök és teológiai irányok fölötti, független módon kívánta szolgálni a teológiai tudományosság ügyét.

Ahogy egyik szerkesztői közleményében írta: [a *Theológiai Szemle*] „*szigorú tudományos módszerrel és eszközökkel, de még szigorúbb tudományos lelkiösmerettel igyekszik a pozitív értékek feltárására. Tudományos ellenfeleit nem megvetni, de megérteni, nem lekicsinyelni, de meggyőzni törekszik. Szóhoz enged minden olyan tudományosan képzett s a teológiai tudományok művelésére módszeresen képes szakembert, akiben ezenfelül nemcsak a vallásos érzék van meg, mint pszichológiai alapfeltétel, hanem aki benső életét a keresztyén vallás legmagasabb életformái: a kálvinizmus, vagy lutherizmus értékei áthasonításával és elfogadásával igyekszik evangéliomi keresztyén személyiséggé növelni.*”³⁶

Kálvini impulzus alapján³⁷ Csikesz teológiai habitusának és munkamódszerének két jellemzője van. Az első: a keresztyén egyház minden életmegnyilvánulását közvetlenül az Isten Igéje uralma alá helyezi, és a Szentírást mint végső fórumot ismeri el és azt következetesen akarja érvényesíteni. A második: saját korának a szükségleteit gyökerükig menően elemzi, emberi tekintélyek előtt meg nem torpanva képviseli a bibliai álláspontot.³⁸

35 Vasady Béla: Új korszak küszöbén, ThSz 17 (1941)/1, 9.

36 Csikesz Sándor: Beköszöntő, ThSz 1 (1925)/1, 3.

37 Biztosan nem véletlen, hogy – hála a Kálvin és a kálvinizmus 1936-ban megjelent kötetének – a kevés teljesen kidolgozott Csikesz-tanulmány egyike éppen az, amelyikben „Kálvin pásztori igehirdetése módszerének legfőbb elemei”-t vizsgálja nagy alaposággal.

38 Csikesz Sándor: Kálvin pásztori igehirdetése módszerének legfőbb elemei, In: Kálvin és a kálvinizmus, 237–238.

Csikesz Sándor harca a gyakorlati teológiában évtizedeken át uralkodó hamis szillogizmusok ellen³⁹

Csikesz a gyakorlati teológia különböző ágaiban egész sereg fiatalabb erőt kutatómunkába állított, inspirált és irányított, akik a gyakorlati teológiai kérdések széles körű történelmi feldolgozásával fejlesztették irodalmunkat.⁴⁰ Professzori működése alatt huszonegyen szereztek nála doktori fokozatot, ami az utókor számára azt üzeni, hogy a tudósutánpótlás (a szukreszcencia) biztosítását professzori kötelességének tartotta.

A dolgozatok magas száma nemcsak statisztikailag fontos, hanem azért is, mert ezeken a nyomtatásban is megjelentetett műveken keresztül segítette a régi hamis szillogizmusok helyett az új és helyes gyakorlati teológiai következtetéseket eljuttatni a korabeli lelkészi karnak.

Debrecenben Csikesz váltotta le az egyházszónoklattan elnevezést az igehirdetés elméletére. Csikesz homiletikát tanított,⁴¹ mert szerinte hamis az a szillogizmus, amely azt állítja, hogy az igehirdetés szónoki beszéd – a szónoki beszéd törvényeit a retorika adja, tehát az igehirdetés elmélete retorika sacra. Csikesz állítja át a magyar gondolkodást a helyes vágányra: „*az igazi igehirdetés minden, csak nem szónoki beszéd; legelső sorban a Krisztusban kiépült keresztyén személyiség bizonyoságátétele a Szentlélek által*”. 1931-ben még csak Barth igehirdetésére tér ki, amikor azt mondja: „*Abban, hogy az igehirdető az átélt Igét hirdeti, már benne van az, hogy a Wort Gottes folytatódik. A Biblia a léirt Ige, az átélt Ige – prédikáció! Barthon is túlmegyünk; nála ugyanis nincs arról az örvendező érzésről szó, mely eltölt, mikor Isten a szívbe költözik. Az ő dogmatikájából hiányzik a Szentlélekben való boldog öröm és az abból való háládatos szolgálat.*”⁴² Az 1933/34. tanév homiletikaóráin viszont már ismerteti Barth mellett Thurneysen és Gogarten igehirdetését is.⁴³

A liturgikában annak ad hangot, hogy az istentisztelet legyen újra az Isten-nel való lelki egyesülés ideje. A liturgikán belül kiemelt területként kezelte az egyházművészetet. Az oktatásban ez azt jelentette, hogy nagy hangsúlyt helyezett a paramentikára, a templomépítészet történetére és problematikájára, különösen is a református templomok berendezésével kapcsolatos anyagrészre. A külső-belső ízléstelenséggel és igénytelenséggel szembeállítja a keresztyén gyülekezet örvendezését (*charis*) elősegítő helyes megoldásokat: „*megfelelő bibliai fölíratok,*

39 Lásd ennek kifejtését „A magyar református theologiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői” című Csikesz szerkesztette füzet általa írt gyakorlati teológiai fejezetét: Theologiai Tanulmányok 41. szám. Debrecen, 1934, 29–31. – Szillogizmus (görög) = A következtetés legegyszerűbb formája: két egymásra vonatkozó állításból, tételből (ezek a premisszák) vonjuk le a következtetést.

40 Török István: A mai magyarországi református theologia helyzetképe, ThSz 18 (1942)/1, 34.

41 A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem tanrendje az 1925/26. tanév I. félévére, Debrecen, 1925, 5.

42 TtREK R 4080/2. Jegyzet az 1931/32. évből. (Németh László IV. évf.)

43 TtREK R 4080/6. 1933/34. év.

harmonikus, örvendező ritmusú éneklés, az idvezítő kegyelemért himnuszi szárnyalású imádság, s boldog ragyogó belső bizonyágtétel az igehirdetésben, s nem utolsó sorban a magatiürtöztető és alázatosan szerény, de lelkes orgona-kíséret elősegítheti ezt a charisztikus, agalliasztikus vonást.”⁴⁴ Csikesz szerint a református istentisztelet esztétikuma a lelkek formálásában van. Ilyen elvek szerint készült az ő irányításával Debrecen-Kossuth utcai templom belső díszítése⁴⁵ és a debreceni Egyetemi templom tervei.⁴⁶ Az oktatáson túl demonstratív példát adott Csikesz az 1934-ben Budapesten általa szervezett Országos Református Kiállítás lebonyolításával, amely reflektorfénybe állította a református egyházművészet és műemlékvédelem kérdését.⁴⁷

Valláspedagógiai munkássága terén kilépett a liberális teológia keretei közül, felismerte kora vallástanításban mutatkozó válságát, és új utakat mutatott valláspedagógiai oktató munkájában. Ennek vonalaira 1934-ben mutatott rá: „Legszembetűnőbb a gyökeres reform szükségége a valláspedagógia területén, ahol egy évszázad óta szintén uralkodik egy hamis syllogizmus: a vallás lényege az értelem birodalmába tartozó tanok és igazságok csoportja; a vallás tehát tantárgy: egy a többi tantárgyak közül; Herbart és iskolája nagyszerűen feldolgozta az igazságok és tanok tanításának módszertanát; ergo: a vallástant is ezzel a methodikával, tantárgyként és tanórák folyama alatt kell tanítani. S ezzel a hamis következtetéssel Középeurópa protestánsai között feledésbe megy az egész keresztyénségnek majd tizennyolc évszázadon keresztül megszakítatlan folytonossággal gyakorolt módszere, mellyel a gyermekeket istentiszteletre, Istennel egybekötött életre az istentiszteleten való részvétel által igyekezett nevelni (missa catekumenorum, a reformáció catekhezicációs istentiszteletei stb.). A régi nyomokra való visszatérés vágya szülte az anglo-amerikai Sunday school stb. mozgalmakat, másfelől a Kindergottesdienst, Jugendgottesdienst gyorsan népszerűvé vált eszméjét. A gyermeket nem vallásos igazságokra kell megtanítani, hanem az élő Isten igaz tiszteletére kell a catekheza életpéldájában rávezetni. A másik sürgető szükség a valláspedagógia reformjánál az a politikai körülmény, hogy az államok egész sora oldja föl a vallásoktatási kényszer törvényét. Olyan valláspedagógiára van tehát szükség, mely kényszerítés nélkül is oda tudja vonzani az Istenhez a gyermeki lelkek százazreit. Hatalmas reformáló munkára van tehát itt is szükség.”⁴⁸

A lelkigondozás terén pedig azt javasolta, hogy „a régi boldog idők cura pastoralis receptkönyve megérett a félretételre, hogy helyébe a Biblia és az emberi lélek ismeretén felépülő lélekgyógyítás és lélekerősítés tudománya léphessen”.⁴⁹

44 Csikesz Emlékkönyvek V., 138.

45 Csikesz Sándor: A debreceni Kossuth-utcai templom belső díszítése, In: Csikesz Emlékkönyvek III., 196–202.

46 Szenes László: A Debreceni Egyetemi templom, Debrecen, é. n., 4–5.

47 Csikesz álma az volt, hogy a kiállítás anyagának felhasználásával létrehozza Debrecenben az Országos Református Múzeumot.

48 Csikesz Sándor: A magyar református teológiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői. Különlenyomat a Theológiai Szemle X. évfolyamából. Debrecen, 1934 (Theológiai tanulmányok, 41), 30.

49 Uo.

Csikesz javaslatai a lelkészképzésért

Mint kezdő tanár a debreceni Lelkészképző Intézetben már 1916-ban igyekezett egységessé tenni az elméleti és gyakorlati képzést.⁵⁰ Jelentős oktatási javaslatait akkor nyújtotta be, amikor már mint egyetemi tanár Debrecenbe is költözött, és az 1925/26. tanévben első ízben töltötte be a dékáni tiszteletet. Munkálkodását lendület, tervszerűség és koncepciózus oktatásszervezés jellemezte. A miniszternek hét új tanszékre tett javaslatot.⁵¹ Indítványozta, hogy az 1926/27. tanévben állítsák fel a Valláspedagógiai Intézetet és a Liturgiai Intézetet.⁵²

1933/34-ben ismét dékán lett és eredményesen lépett fel az egyszemélyes tanszékek bővítéséért és tanársegédek munkába állításáért.⁵³ Ez az időszak az egyházban is az állástalan diplomások korszaka volt. Bár mind a nyolc tanszékéhez jónak látott volna egy-egy tanársegédet, az első alkalommal, 1934-től négy fő kapott kinevezést. Így kezdte el pályáját például Lukács László, több kommentár szerzője, dr. Farkas Ignác (későbbi vallástanár) és Bodonhelyi József (későbbi budapesti teológiai tanár) a homiletikai és etikai szemináriumban, dr. Kálmán Sándor (későbbi hajdúhadházi vallásoktató lelkész) az ó- és újszövetségi szemináriumban, Pákozdy László Márton (az iskolateremtő debreceni és budapesti teológiai professzor) a vallástörténeti és Segesváry Lajos (az egyháztörténeti tankönyvíró) az egyháztörténeti szemináriumban, ahol majd Bucsay Mihály (későbbi budapesti egyháztörténész) és Molnár Gyula segédlelkész követte őket. Ezzel erősödött a teológiai fakultás egyetemi jellege, segítette az egyetemi tanárok tudományos munkáját és a tanári utánpótlás megoldását. A Debrecenben végzett tehetséges diplomások szemináriumi gyakornokokként maradtak bent az egyetemen.⁵⁴

A központi egyetemi épületbe való kiköltözéssel felvetődött az egyetemi istentiszteletek tartásának kérdése is, amely addig a Kollégium Oratóriumában volt.⁵⁵ Csikesz professzor ismételen koncepcionális megoldással állt elő „az egyetemi mintaiszentisztelet”-re adott javaslatával: „*Miután két egyetemi gyakornok a tervezett istentiszteletek tartása céljából egyfelől az adminisztratív liturgiális, másfelől az egyház-*

⁵⁰ Tibori János 1998, 37kk.

⁵¹ DE HTK 1925/26. Jkv. – 1925. május 21. XIII. rendes ülés, 280. szám. Vö. Jkv. 1926. november 18. III. rendes ülés, 70. szám.

⁵² DE HTK 1925/26. Jkv. – 1925. május 21. XIII. rendes ülés, 280. szám, és DE HTK 1927/28. Jkv. – 1927. szeptember 20./ I. rendes ülés, 11. szám.

⁵³ Dr. Márffy Ede debreceni egyetemi tanár memorandumban fordult a vallás- és közoktatásügyi miniszterhez, hogy a Debreceni Egyetem karain állhassanak munkába tanársegédek. Elképzelése szerint: „*Ezek az állások fizetés nélküliek, ideiglenes jellegűek és korlátozott számúak lennének. Az ilyen állást betöltők szakpályájukon való elhelyeződésnél előnyben részesülnének és tanársegédi minőségben eltöltött szolgálati idejük nyugdíjba beszámítható volna. Előnyben részesülnének bel- és külföldi ösztöndíjak odaítélésénél is.*” DE HTK Jkv. 1932/33. – 1933. március 25. X. rendes ülése, 267. szám.

⁵⁴ Vö.: DE HTK 1934/35. Jkv. – 1934. szeptember 6. I. rendes ülés, 60. szám, 1934. november 30. III. rendes ülés, 123. szám.

⁵⁵ Lásd ehhez a DE HTK 1932/33. Jkv. 151. és 278. számát.

zenei liturgiális teendők végzésére a vezető professzor mellé okvetlenül szükséges.” A kar tagjainak azonban ez nem nyerte el a tetszését, ezért Csikesz visszavonta javaslatát.⁵⁶

A két világháború között a peregrináció lehetőségei meglehetősen kitágultak a teológusok számára. A debreceni Kollégium 1937/38-as jubileumi tanévében indult intenzív levelezés Friedrich Karl Schumann hallei dékán és Csikesz Sándor között a hallei magyar egyháztörténelmi intézet tárgyában,⁵⁷ illetve a hallei–debreceni professzorcsere ügyében.⁵⁸ Friedrich Karl Schumann rendszeres teológus 1938 tavaszán tartotta meg tízrészes előadását *Schöpfung und Offenbarung* címmel.⁵⁹ Ugyanő segített megvalósítani a hallei magyar teológiai kutatóintézetet.⁶⁰

A hallei Reformiertes Convict magyar ösztöndíjasai közül a két világháború között a legtöbben a debreceni hittudományi karról érkeztek, összesen tizenegy hallgató.⁶¹ A magyar és a német illetékes minisztérium támogatásával a hallei egyetem, a debreceni református és a soproni evangélikus teológiai kar magyar könyvtárat és tudományos kutatóállomást is létesített Halléban, ami a régi hallei magyar könyvtár gyarapítását jelentette.⁶² Első vezetője 1938–1940 között dr. Bucsay Mihály volt hallei ösztöndíjas teológus (későbbi budapesti teológiai professzor) lett, s olyan utódai voltak, mint például Pálfi Miklós későbbi evangé-

56 Csikesz a dékánnak írta, s a 278. szám alatt szó szerint idézi a Jkv.: „Miután két egyetemi gyakornok a tervezett istentiszteletek tartása céljából egyfelől az adminisztratív liturgiális, másfelől az egyházzenei liturgiális teendők végzésére a vezető professzor mellé okvetlenül szükséges s miután ezeknek teljes egyetemi végzettségű egyéneknek kell lenni (mert különben megtörténik, hogy esetleg vagy liturgikát, vagy homiletikát nem is hallgattak lényen), s miután ezeknek valamelyes díjazása csak az egyházi felsőbbtség hozzájárulásával biztosítható a mai nehéz gazdasági viszonyok között: ezekhez a feltételekhez ragaszkodnom kell. Ezeket a feltételeket a kar több tagja teljesíthetetlennek találja s így számomra egy munkatöbblet önfeláldozó elvállalása illuzórikussá vált.” (1933. február 22. a beadvány kelte.)

57 DE HTK 1936/37. Jkv. – 1937. március 9. VII. rendes ülés, 218. szám. A kapcsolat visszavezethető August Lang hallei egyházkormányzó és teológus 1927 őszén a Református Világszövetség megbízásából tett magyarországi látogatására. Ravasz László kíséretében találkozott a kormányzóval, a miniszterelnökkel és a kultuszminiszterrel is, majd Debrecenbe is ellátogatott.

58 DE HTK 1936/37. Jkv. – 1937. május 8. X. rendes ülés, 309. szám, 1937/38. Jkv. – 1937. december 20. 101. szám.

59 DE HTK 1937/38. Jkv. – 1938. március 7. VIII. rendes ülés, 225. szám, 1938. április 9. IX. rendes ülés, 277. szám. Az előadás főbb gondolatai megjelentek: Friedrich Karl Schumann: Kijelentés és teremtés, ThSz 14 (1938)/4, 229–250.

60 DE HTK 1937/38. Jkv. – 1938. június 28. XIII. rendes ülés, 369. szám.

61 Molnár Sándor: Magyarországi református lelkészek és teológusok a hallei Reformiertes Convict-ban a két világháború között, ThSz ú.f. 54 (2011)/4. 226–233.

62 Részletes leírása és szabályozása: DE HTK 1937/38. Jkv. – 1938. június 28. XIII. rendes ülés, 369. szám. Szabályzatmódosítás: DE HTK 1942/43. Jkv. – 1942. november 27. 119. szám.

likus professzor⁶³, illetve dr. Harsányi András református,⁶⁴ Nagy Gyula evangélikus⁶⁵ ösztöndíjas lelkipásztorok.

Az 1930–40-es években közel egy évtizedig zajlott a lelkészképzés és a teológiai oktatás reformjának vitája, amelyből a debreceni teológiai kar tagjai is kivették a részüket.⁶⁶

A debreceni tanárok reformelképzelései közül kiemelkedett Csikesz Sándor távlatos és merész tervezete. Pápát javasolta az előkészítő év helyszínének (bibliai nyelvek, modern nyelvek, hitvallások, diakóniai munka), Debrecenben gondolta megvalósítani a teljes tudományos teológiai felkészítést, az első gyakorló évben Sárospatak következett volna a falukutatás, tanítóképzős hospitálás lebonyolítása, majd a második gyakorló évben Budapesten zajlott volna a szociológia és apologetika oktatása, valamint a nagyvárosi misszió tanulmányozása.⁶⁷

A Egyetemes Konvent szabályzata 1940-ben alapvetően más irányba haladt, s nem borította fel az intézményi autonómiát.

Csikesz a szervezeti reformok mellett nagy hangsúlyt helyezett a nevelésre. Őt területre különösen is többször felhívta a figyelmet: (III/131kk)

1. A jellemképzés központi jelentőségű volt nála, vagyis a lelkipásztori lelkület megszületése, amely egy következetes teológus életrend köré szerveződik.
2. A teológiai tudásért folytatott heroikus szellemi erőfeszítés igénye, amely nem nélkülözheti a bibliai nyelvek ismeretét.
3. Az elmélyült készülés helyszíne az internátus és a konviktus közös szellemre nevelő közössége.
4. A segédlelkészek egymásra figyelő tömörülésének létrehozását javasolja.
5. A továbbképzés igényének felkeltésére és a teológiai irodalom iránti érdeklődésre buzdított.

A lelkipásztor kontextusismeretének fontossága

Csikesz Sándor a két világháború között igen komoly teológiai felkészültséggel és pedagógiai bátorsággal vállalta fel a nemzeti sorskérdésekben az őrállói feladatot. A Trianon utáni bonyolult szellemi-lelki-politikai viharok közepette átgondolt teológiai válaszok születtek, amelyek iránymutatást jelentettek az egyetem falain belül és kívül élő protestáns értelmiség számára.

A felfokozott nacionalista közhangulat idején példát mutatott a radikalizálódás ellen ható, az azt visszafogó, fajelméletmentes nemzeti identitástudat apo-

63 DE HTK 1940/41. Jkv. – 1941. április 29. IX. rendes ülés, 304. szám.

64 DE HTK 1941/42. Jkv. – 1942. január 21. VI. rendes ülés, 216. szám.

65 DE HTK 1943/44. Jkv. – 1943. december 23. VI. rendes ülés, 140. szám.

66 A tíz esztendő reformtörekvéseihez lásd Vasady Béla: A lelkészképzés reformja. Debrecen, 1940.

67 Vasady Béla: A lelkészképzés reformja, LE 33 (1940)/3, 10–12., (1940)/4, 14–16.

lásában. Szükség is volt erre, mert a Klebelsberg minisztersége idején bevezetett egyetemi numerus clausus-törvény⁶⁸ 1920-as évekbeli alkalmazása miatt, majd az 1928. évi módosítása után több hullámban szerveztek zavargásokat a jobboldali radikális ifjúsági szervezetek az ország egyetemein. Debrecenben különösen is 1928 őszén,⁶⁹ 1932 őszén, az 1933/34. tanévben⁷⁰ és 1940 őszén volt zajos, több napig elhúzódó rendbontás és tüntetés. A hazai egyetemeken történt eseményeket kutató Ladányi Andor szerint országosan is igaz a megállapítás: „Az egyetemi vezetők, professzorok közül csak kevesen voltak, akik az atrocitások elkövetőivel szemben erőlyesebb fellépést követeltek. Ezek közé tartozott Csikesz Sándor, a debreceni református hittudományi kar dékánja, aki azt javasolta, hogy a zavargások kezdeményezőit gyorsított fegyelmi eljárással zárják ki az egyetemről.”⁷¹

Csikesz belső lelki szabadsággal kötelezte el magát arra, hogy a Trianon utáni revizionizmus és a terjedő fasizmus kettős szorításában egy a debreceni kollégiumi hagyományokhoz méltó nemzetnevelésre és nemzetvédelemre készítse fel a hallgatókat. A külföldi tanulmányútra biztatva javasolta egyik előadásában az új lelkésznevezéseknek, hogy „nézzék meg a brúder képzőket. Micsoda mélységes kegyesség az, amely ott lakozik. Vagy csak nézzenek meg egy egyszerű 'Prädiger Seminar'-t valahol külföldön, különösen is a Bekenntnis-Kirche által fenntartott Seminart, meg fogja látni, hogy izzó, élő, az életbe átvitt eleven és vérré vált kegyesség nélkül nem lehetséges igazán előkészülni az Úr Jézus Krisztus szolgálatára.”⁷²

Összeforrt az élete a magyarországi református egyház egyetemes életével, közelebbről az Országos Református Lelkészegyesülettel és az Országos Presbiteri Szövetséggel, és a legtevékenyebben kivette részét az egyházi közéletből. Csikesznek reális egyházlátása volt és metsző kritikával fogalmazott előadásaiban és prédikációiban:

„A református lelkipásztor, akinek a Szentlélek nem szülőanyja, repkény és fagyöngy az anyaszentegyház testén. [...] A repkény és a fagyöngy semmit sem tud adni a fának, csak mindent elszív tőle. Az a református lelkipásztor, aki a Szentlélek erejével nem tudja hirdetni az ígét, az megölője, gyilkosa, élősdije, parazitája, árulója a református anyaszentegyháznak.”⁷³

68 A témához lásd Ladányi Andor tanulmányait: Az egyetemi ifjúság az ellenforradalom első éveiben (1919–1921). Budapest, 1979 (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat, 88), 56–64., 117–178. A numerus clausus-törvény 1928. évi módosításáról, Századok 128 (1994)/6, 1117–1148., Klebelsberg felsőoktatási politikája, Budapest, 2000, 76–89., A numerus clausustól a numerus nullusig, Múlt és Jövő 15 (2005)/1, 56–74.

69 Dóczy Antal: Mai napok, Közlöny 59 (1928)/2, 18–19., 31.

70 K. I.: Van-e megoldás? Közlöny 64 (1933)/4, 1.

71 Ladányi Andor: A numerus clausustól a numerus nullusig, Múlt és Jövő 15 (2005)/1, 63–64. Vö. Fekete Csaba: Zsidó tanítványok vallomása a Debreceni Kollégiumról, Confessio 4 (1980)/4, 96–100.

72 Csikesz Emlékkönyvek III., 161.

73 Csikesz Emlékkönyvek I., 134.

„Nem ismerünk [...] rá a saját lelkünkre, annak kísértéseire, hogy olyanra vágyunk sokszor, amihez nincs tehetsége, nincs ereje és nincs égi megbízatása!”⁷⁴

„Soha bankokráciának akkora uralma nem volt hazánkban, mint ma. A pénznek olyan óriási tekintélye nem volt soha, annyi imádója, kergetője, uszályhordozója, hízeltője nem akadt, mint ma. Soha bürokrácia úgy nyakig begombolkozva nem volt, mint ma.”⁷⁵

„A magyar ref. egyháznak az Achilles-sarka a presbyter-kérdés, különösen, hogyha a presbyter fogalmát kálvini értelemben, egész tisztaságában fogjuk meg.”⁷⁶

* * *

Csikesz Sándor aktív professzori pályája egybeesett a nagy gazdasági világválsággal, amelyben ő prófétai erővel élt és szolgált. Csikesz egyházas kálvinizmusában harmonikusan illeszkedtek egységbe a bibliás keresztyénség és a vallástudományi teológia pozitív eredményei, valamint a református hitvallásos elvhez társuló, építő jellegű tudományosság.

Válogatott írásai

Csikesz Sándor: A magyar református theologiai irodalom helyzetképe és legközelebbi teendői, Különlenyomat a Theologiai Szemle X. évfolyamából. Debrecen, 1934 (Theologiai tanulmányok, 41).

Csikesz Sándor: A szektákról, Debrecen, 1925.

Csikesz Sándor Emlékkönyvek I. kötet – Csikesz Sándor prédikációi. Szerkesztette: dr. Módis László, Debrecen, 1940.

Csikesz Sándor Emlékkönyvek III. kötet – Csikesz Sándor előadásai. Szerkesztette: dr. Módis László, Debrecen, 1941.

Csikesz Sándor Emlékkönyvek V. kötet – Csikesz Sándor értekezései. Szerkesztette: dr. Módis László, Debrecen, 1943.

Csikesz Sándor: Jézusban van menedékünk. Igehirdetések és tanulmányok. Válogatta: Sándor Endre, Budapest, 1995.

Csikesz Sándor: Kálvin pásztori igehirdetése módszerének legfőbb elemei, In: Kálvin és a kálvinizmus 235–269.

⁷⁴ Csikesz Emlékkönyvek I., 137.

⁷⁵ Csikesz Emlékkönyvek III., 54.

⁷⁶ Csikesz Emlékkönyvek III., 90.